

Swietłana Czerwonaja
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika)

**Emigracja litewska
w badaniach etnologicznych
na Uniwersytecie Mikołaja
Kopernika: kultura litewska
w Niemczech powojennych**

Rozważania na temat powojennej emigracji litewskiej w Niemczech należą rozpocząć od sformułowania kilku uwag wstępnych, uzasadnienia obiektywnych impulsów oraz pewnych moralnych imperatywów niniejszych badań w globalnym, europejskim oraz narodowym (polskim) kontekście naukowym i społecznym.

Procesy integracyjne, zgodnie z tendencjami politycznymi, w tym także z faktem rozszerzenia Unii Europejskiej i włączenia w maju 2005 roku Polski i Litwy do grona równoprawnych członków Wspólnoty, dotyczą wszystkich sfer działalności intelektualnej. W tym sensie jakakolwiek wyizolowana koncepcja, twierdząca, jakoby historia litewskiej emigracji pozostawała wyłącznie sprawą „indywidualną” Litwy, przedmiotem zainteresowania litewskiej i tylko litewskiej nauki, byłaby jawnym anachronizmem. Problemy naukowe nie podlegają „przydzielaniu” według narodowych kryteriów, lecz powinny być wspólnym dobrem myśli naukowej, której immanentną właściwością jest swobodny ruch w czasie i przestrzeni, ponad granicami państw, barierami językowymi i granicami chronologicznymi. Ów bezsporny z naszego punktu widzenia postulat, mimo wszystko, ciągle jeszcze potrzebuje nieustannych deklaracji i potwierdzeń, ponieważ nader często spotyka się z upartym działaniem etniczno-psychologicznych stereotypów, wyrażanych przez jedną zainteresowaną stronę werbalnie lub

podświadomie w postaci formuły: „To nie wasza, tylko nasza sprawa” lub na odwrót: „To nie nasza, lecz ich sprawa”. Do kwestii dialektyki „naszego – waszego” w sferze naukowej powrócę jeszcze w historiograficznym kontekście; w tym miejscu zwracam jedynie uwagę na fakt, że – nawet w ramach tej wątpliwej logiki – całego złożonego problemu związanego z litewską emigracją powojenną nie sposób uważać za „wewnętrzną sprawę” jedynie społeczności litewskiej i przedmiot wyłącznie litewskiej nauki.

Sama istota fenomenu emigracji zakłada obecność grupy emigracyjnej w innych krajach, uczestnictwo w kontaktach z innymi nacjami i grupami etnicznymi, wzajemne oddziaływanie na siebie kultur społeczeństw i państw, zarówno „przyjmujących”, jak i „odtrącających” emigrantów. W interesującym nas przypadku chodzi o interakcję z kulturą Niemiec, na terenie których po drugiej wojnie światowej pojawili się uchodźcy z Litwy, a także z polityką zwycięskich mocarstw – Związku Radzieckiego, USA, Anglii, Francji, oraz o kwestię stosunku do tychże emigrantów w odpowiednich strefach okupacyjnych. Już wskutek tych okoliczności problem litewskiej emigracji rzeczywiście staje się w pewnym sensie własnym, wewnętrznym tematem nie tylko litewskich, ale również niemieckich, amerykańskich, angielskich, francuskich i rosyjskich (sowieckich i postsowieckich) zainteresowań naukowych i ogólnospołecznych.

Wyjątkowo ważnym aspektem wydaje się występowanie w powojennych warunkach pewnych analogicznych zjawisk. Mam tu na myśli istnienie, oprócz emigracji litewskiej, emigracji z innych republik Związku Radzieckiego oraz z innych wschodnioeuropejskich krajów, nie wyłączając Polski. Te zjawiska wcale nie są identyczne, różnią się od siebie parametrami i właściwościami, jednak spotykają się w jednym punkcie w wymiarze politycznym, mianowicie ruchy emigracyjne rozwijały się w państwach, które znalazły się w cieniu komunistycznej dyktatury. Była to obejmująca cały kontynent europejski emigracja żywiołowa w globalnym kierunku Wschód–Zachód, oznaczająca przesiedlenie ludzi do świata, który w drugiej połowie lat 40. znalazł się po drugiej, zachodniej stronie „żelaznej kurtyny”, dzielącej Europę powojenną na dwie nierówne części, do świata, który emigranci wybrali dla siebie jako ideał wolności i demokracji albo jako mniejsze zło w porównaniu z reżimem panującym w ich kraju¹. Otóż jako taki problem emigracji Wschód–Zachód, zarówno na

¹ Paradoxs historyczny oraz trudności terminologiczne określenia tego wyboru polegają na tym, że emigracja jako fenomen ostateczny i jako proces zawiera w sobie (przy rozstrzygnięciu istoty tego zjawiska z różnych punktów widzenia) zarówno dobrowolność, jak i czynnik

teoretycznej, jak i na konkretnej płaszczyźnie historycznej, przestaje być tylko sprawą narodową, a staje się przedmiotem współczesnej etnologii światowej i europejskiej (w niemieckim ujęciu *Volkskunde*), a to znaczy, że także nauki polskiej.

Badanie każdej emigracji narodowej – nawet w ramach oddzielnych, niezależnych od siebie szkół narodowych, osobnych historiograficznych złożoności i tradycji – wymaga analiz porównawczych, zestawień, ukazania analogii, uwypuklenia zarówno zbieżności, jak i różnic dzielących poszczególne grupy i fale emigrantów. Dlatego pojawienie się w Polsce pracy poświęconej emigracji litewskiej można uznać nie tylko za świadectwo tradycyjnego dla polskiej historiografii zainteresowania historycznymi losami bliskiego sąsiada – Litwy, lecz także za odpowiedź na wyzwania i zadania o charakterze narodowym, związane z badaniami dotyczącymi Polonii zagranicznej w ogóle oraz tej jej części, która uformowała się w dramatycznych okolicznościach okresu powojennego w obozach dla przesiedleńców, szczególnie na terytorium Niemiec.

Istnieje obszerna polska literatura naukowa obfitująca w badania z tego zakresu oraz wymowne obrazy, które weszły do klasyki polskiej literatury pięknej i kinematografii, potrafiące oddać przenikliwy tragizm położenia emigrantów. Za przykłady mogą tu posłużyć film Andrzeja Wajdy *Krajobraz po bitwie* czy powieść Tadeusza Nowakowskiego *Obóz wszystkich świętych* oraz wiele innych utworów na ten temat. Mimo to trzeba zaznaczyć, że nadal istnieje nieskończenie szerokie pole dla nowych odkryć naukowych oraz nowych twórczych interpretacji w tym kierunku.

W końcu – problem litewskiej emigracji w Niemczech drugiej połowy XX wieku jest składową częścią etnologicznej, graniczącej z innymi dyscyplinami humanistycznymi (historią najnowszą, historią stosunków międzynarodowych, politologią, prawoznawstwem, kulturologią, filologią

---

przymusu. Mamy tutaj do czynienia z dualizmem, z dychotomią bardzo złożoną. Oczywiście, nie była to emigracja „dobrowolna” jak przyjemna wycieczka albo chęć wyjazdu do innego kraju w celu stałego zamieszkania w nim. To właśnie nowa sytuacja polityczna na Wschodzie wymusiła na tych ludziach wolę emigracji. Gdyby nie to, zapewne pozostaliby oni w swoich krajach. Jednak w relacjach z Zachodem (wobec polityki mocarstw zachodnich, wobec całej cywilizacji europejskiej, a po stworzeniu w 1949 r. Niemieckiej Republiki Federalnej – wobec nowych Niemiec, państwa, które **wybrali**, w którym chcieli zamieszkać) oni sami zawsze podkreślali dobrowolność i świadomość swego wyboru politycznego: **nie chcieli** bowiem zostać **tam** – w okupowanej republice „radzieckiej” albo „w kraju demokracji ludowej”, znajdującym się w cieniu ZSRR, **chcieli** żyć właśnie tutaj – w wolnej Europie, w nowych Niemczech. Nie byli niewolnikami, wywiezionymi na Zachód wbrew swej woli, byli **emigrantami**, którzy świadomie dokonali swego wyboru moralnego i politycznego.

itd.), literatury naukowej, badającej złożone teoretyczne problemy narodowej i kulturowej tożsamości, dialektyki „swojego” i „obcego”, konflikto-gennych sytuacji i dróg wyjścia z między-etnicznych konfliktów; literatury zajmującej się zjawiskiem dialogu, przenikania się i współoddziaływania na siebie kultur narodowych, zgłębiającej fenomen patriotyzmu, nacjonalizmu, kosmopolityzmu i procesów globalizacji. Są to wspólne problemy nie tylko europejskiej, ale także światowej etnologii i dlatego wprowadzenie na tę naukową orbitę konkretnego materiału (częstokroć mało znanego), związanego z litewską emigracją powojenną w Niemczech, rodzi nowe wyzwania i potrzeby szerokich etnologicznych poszukiwań.

Kontekst historiograficzny tego tematu jest skomplikowany. Jeżeli chodzi o badania emigracji na Litwie, to trzeba przyznać, że „oni” (Litwini) radzą sobie ze swoimi problemami dość dobrze, torując sobie drogę ku źródłom i skarbowi „litewskiej kultury na obczyźnie” za pomocą litewskich nauk historycznych i wszystkich z nimi spokrewnionych nauk humanistycznych, a także kompleksowych badań między-dyscyplinarnych, których owocem jest między innymi nowa, współczesna edycja wielotomowej *Litewskiej encyklopedii* albo wydanie w 2005 roku przez Litewski Instytut do spraw Emigracji takiej książki, jak zbiór utworów historycznych *Początki i końce emigracji: życie bez granic w świecie współczesnym*².

Aktywne zainteresowanie problemem emigracji we wszystkich dziedzinach litewskiej polityki, życia społecznego i kultury narodowej obudziło się tutaj (i co najbardziej istotne – pojawiło się w nowych publikacjach) już na przełomie lat 80. i 90., w okresie starań o odrodzenie niezależności państwowej Litwy. Częścią tej walki politycznej miały stać się i stały się w rzeczywistości dążenia do zrewidowania panującego w czasach okupacji radzieckiej poglądu na historię Litwy w XX wieku. Podjęto próby przywrócenia „dobrego imienia” wygnańców i ukazania ich spuścizny duchowej w celu przybliżenia współczesnemu społeczeństwu prawdziwych informacji o tym, czym była i czym zajmowała się emigracja powojenna. W centrum tej tendencji znajdowały się publikacje poświęcone pojedynczym działaczom kultury litewskiej na uchodźstwie³, wznowienia na Litwie dzieł stworzonych na Zachodzie i memuarów ludzi należących do emigracji albo pamiętających jej powstanie⁴, pierwsze zarysy, słów-

² *Beginning and Ends of Emigration: Life without Borders in the Contemporary World*, ed. E. Aleksandravičius, Vilnius 2005.

³ Por. A. Jovaišas, *Broliai Biržiškos*, „Švyturis”, 1990, nr 1, s. 22–25; nr 2, s. 25–27.

⁴ Por. J. Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, Vilnius–Mintis 1988.

niki biograficzne, poradniki dotyczące różnych rodzajów działalności litewskich uchodźców⁵, w tym katalog zorganizowanej w Wilnie w roku 1989 wystawy prac artystycznych Litwinów-„wygnańców” z ich krótkimi życiorysami⁶. Wydany w Kownie w roku 1991 w języku rosyjskim zbiór utworów naukowych *Nowy pogląd na historię Litwy*⁷ zawierał już artykuły wyjaśniające źródła i powstanie litewskiej emigracji⁸.

Znaczny jest wkład filologów litewskich w badanie literatury na uchodźstwie w jej ścisłych relacjach zarówno ze światową, jak i litewską twórczością literacką w drugiej połowie XX wieku. Przy czym najbardziej aktualne ustalenia w tej dziedzinie są opublikowane nie tylko w języku litewskim, lecz także w innych językach europejskich, co ułatwia czytelnikom z różnych krajów dostęp do tych materiałów. Przykładowo artykuł pisarza Algimantasa Bučysa pojawił się w języku polskim na łamach czasopisma „Przegląd Powszechny”⁹, książka Vytautasa Kubiliusa *Literatura w warunkach wolności i niewoli. Historia literatury litewskiej od powstania niezależnego państwa do dni dzisiejszych* wydana w Niemczech w tłumaczeniu na język niemiecki¹⁰, książka Algisa Kalėdy *Powojenna literatura litewska. Droga strat i nadziei* – w języku polskim w Wilnie¹¹. Luki informacyjne w badaniach nad litewską literaturą i dziennikarstwem na emigracji, które były widoczne i boleśnie odczuwane na Litwie postradzieckiej, w świadomości społecznej i nauce aż do końca XX wieku, można powiedzieć, zostały w znacznym stopniu zapełnione i zlikwidowane przez wydanie w Wilnie w roku 2001 *Encyklopedii literatury litewskiej*¹², która zawiera nie tylko zarysy biograficzne wszystkich znanych pisarzy,

⁵ Wśród tych prac pierwsze wydanie na temat literatury emigracyjnej: *Egzodo literatūros atšaitai*, [b.m.w.] 1989. Po kilku latach powstało na ten temat poważne dzieło encyklopedyczne stworzone przez zespół naukowców Instytutu Litewskiej Literatury i Folklorystyki (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas): *Lietuvių egzodo literatūra 1940–1990*, Vilnius 1997.

⁶ *Lietuvių išeivijos dailininkų paroda. Katalogas*, Vilnius 1998.

⁷ *Новый взгляд на историю Литвы*, Каунас 1991.

⁸ Por. Л. Труска, „Белые пятна” в демографии Литвы военных и послевоенных лет, [in:] *Новый взгляд на историю Литвы*, Каунас 1991.

⁹ A. Bučys, *Tragedia rozdwojenia. O współczesnej literaturze litewskiej*, „Przegląd Powszechny”, 1991, nr 6.

¹⁰ V. Kubilius, *Literatur in Freiheit und Unfreiheit. Die Geschichte der litauischen Literatur von der Staatsgründung bis zur Gegenwart*, Oberhausen 2002.

¹¹ A. Kalėda, *Powojenna literatura litewska. Droga strat i nadziei*, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius 1998.

¹² *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius 2001.

publicystów, naukowców powojennej emigracji litewskiej, lecz również treścią informację o litewskich periodykach za granicą.

Na tle większości badań i prac poświęconych litewskiej literaturze emigracyjnej, w których cała uwaga jest skierowana przede wszystkim na twórczość litewskich pisarzy i na procesy jej rozwoju w Stanach Zjednoczonych w latach 50.–80., szczególne znaczenie dla wyjaśnienia procesów rozwoju litewskiej kultury w Europie Zachodniej ma jedyna do dnia dzisiejszego publikacja tego rodzaju na Litwie – artykuł Dali Kuiziniënė *Tożsamość narodowa i litewska literatura w obozach dla Displaced Persons w Niemczech w latach 1945–1950*¹³. Poważnym uzupełnieniem tego, co dzięki pojedynczym wzmiankom było wiadomo o działalności litewskich zespołów teatralnych w Niemczech, jest materiał zebrany w artykule Broniusa Vaškełisa *Teatr litewskich Displaced Persons: 1945–1949. Niemcy*¹⁴.

Polska literatura, bezpośrednio poświęcona emigracji litewskiej albo zawierająca wzmianki i rozważania na ten temat, jest uboga, a jednak mimo wszystko istnieje i istniała od dawna: niektóre wydania pochodzą jeszcze z czasów PRL-u. Wśród nich – *Historia literatury litewskiej. Zarys* Zygmunta Stoberskiego¹⁵, warszawiaka, znanego jako tłumacz literatury litewskiej i jeden z pierwszych naczelników redaktorów organu prasowego Litewskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego „Aušra” („Zorza”), który ukazał się jako jednodniówka po raz pierwszy w 1960 roku. Oczywiście, z perspektywy dnia dzisiejszego, ten mikroskopijny zakres wiedzy o twórczości litewskich pisarzy na uchodźstwie, który zawiera w sobie ta książka, nie jest zadowalający. Praca jest przesiąknięta propagandą komunistyczną i ideologią marksistowską („W latach powojennych literatura litewska [na Litwie] powstawała w nowych warunkach społecznych, w atmosferze odbudowy gospodarki rolnej i przemysłu oraz w toczącej się bez przerwy zwyciężonej walce klasowej”¹⁶), a nazwiska pisarzy, którzy „odeszli” na Zachód, są podane na jej stronach jedynie w drodze rzadkich wyjątków: wymienieni są tylko twórcy starszej generacji, na tyle znani na Litwie przed wojną, że

¹³ D. Kuiziniënė, *National Identity and Lithuanian Literature in the Displaced Persons Camps in Germany in 1945–1950*, [in:] *Beginnings and Ends of Emigration. Life without Borders in the Contemporary World*, ed. D. Kuiziniënė, Vilnius 2005, s. 193–203.

¹⁴ B. Vaškełis, *Lithuanian Displaced Persons theatre: 1945–1949. Germany*, [in:] *ibidem*, s. 263–267.

¹⁵ Z. Stoberski, *Historia literatury litewskiej. Zarys*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1986.

¹⁶ *Ibidem*, s. 178.

nie można by, z pominięciem ich dokonań, przedstawić zarysu historii literatury litewskiej chociażby trochę zbliżonego do rzeczywistości. Ponadto wszyscy oni okazują się jak gdyby „niepełnowartościowi”, czemuś winni, kroczący „fałszywą drogą” modernizmu, burżuazyjnego indywidualizmu i obarczeni innymi grzechami. Między innymi: „proza Jurgisa Sawickasa (1890–1952), używającego pseudonimu Rimošius, stanowiła najjaskrawszy przykład wpływów ekspresjonizmu”¹⁷, „był [on] indywidualistą”¹⁸; „Antanas Mišknis (1905–1983) wszedł na drogę modernizmu”¹⁹; „symbolista litewski Faustas Kirša (1891–1964) w 1944 r. opuścił Litwę wraz z Niemcami”²⁰ i tak dalej.

Nie mając możliwości powiedzenia prawdy o politycznej i kulturowej roli powojennej emigracji litewskiej, o tym, jak wysoki autorytet moralny ona zyskała, polscy badacze – a konkretnie ci z nich, którzy zachowali swoje dobre imię i swą niezawisłość od reżimu komunistycznego – woleli w ogóle pominąć tę sprawę milczeniem (tak samo zresztą jak kwestię „budowy socjalizmu” w tak zwanej Litewskiej SRR). Żadnych wiadomości na temat emigracji litewskiej nie zawiera trzecie, poprawione i uzupełnione wydanie *Historii Litwy* Jerzego Ochmańskiego²¹, które pojawiło się już w roku 1990. O „wydarzeniach na Litwie po roku 1940” została podana bardzo oszczędna, „zimna” informacja.

Jednym z pierwszych polskich badaczy, który uwzględnił samo istnienie i znaczenie czynnika emigracyjnego w politycznej historii współczesnej Litwy, jest Grzegorz Błaszczyk – autor fundamentalnej monografii, wydanej w roku 1992²², chociaż główna jego uwaga jest skierowana na wydarzenia na samej Litwie i przeobrażenia lat 1988–1991.

Zasadniczej zmianie uległo podejście do emigracji w pracach Henryka Wisnera. O ile w jego książce z 1991 roku *Litwa i Litwini. Szkice z dziejów państwa i narodu* ta sprawa została poruszona dosłownie w jednym krótkim zdaniu („z Litwy ruszyła kolejna, wymuszona względami politycznymi, fala emigracji”²³), o tyle w następnym wydaniu sytuacja została przedstawiona już w inny sposób, zbliżony do rzeczywistości historycznej:

¹⁷ Ibidem, s. 171.

¹⁸ Ibidem, s. 172.

¹⁹ Ibidem, s. 173.

²⁰ Ibidem, s. 171.

²¹ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1990.

²² G. Błaszczyk, *Litwa współczesna*, Warszawa–Poznań 1992, s. 77–81, 181–182.

²³ H. Wisner, *Litwa i Litwini. Szkice z dziejów państwa i narodu*, Olsztyn 1991, s. 213.

„Tysiące ludzi (mówi się ponad 60 000, w tym znaczny procent ludzi nauki i sztuki), ratując się przed tym, co zapamiętano z lat 1940–1941, ruszyło się na Zachód”²⁴. Większe znaczenie nadał badacz działalności Naczelnego Litewskiego Komitetu Wyzwoleńczego na Litwie i na emigracji. „25 listopada 1943 r. – pisze Wisner – powstał Najwyższy Komitet Wyzwolenia Litwy (Vyriausis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas – VLIK). 16 lutego 1944, w dniu święta narodowego Litwy, wydana została odezwa »Do narodu Litwinów«, stwierdzono w niej, że państwo Litewskie nie zanikło, a jedynie została wstrzymana działalność jego suwerennych instytucji. Ogłaszano o przejęciu przez VLIK władzy politycznej dla wyzwolenia kraju”²⁵. Autor opowiada także o tym, że 15 maja 1944 roku VLIK zapowiedział, że jeżeli Armia Czerwona wkroczy na ziemie litewskie, napotka zbrojny opór; że 30 września 1944 roku VLIK zwrócił się „z oczywiście bezowocnym apelem o pomoc do rządu Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii”. Badacz zapowiedział również, że prześledzi dalszą działalność VLIK w Niemczech i w Stanach Zjednoczonych.

Przerwanie długiego, ledwie naruszanego pierwszymi publikacjami lat 1980–1990, milczenia polskiej literatury naukowej na temat litewskiej emigracji nastąpiło wraz z wydaniem w ramach serii „Historia państw świata w XX wieku” książki Piotra Łossowskiego *Litwa*²⁶, w której autor opisał skalę emigracji politycznej oraz jej aktywność w Ameryce od lat 50., a także trudne pierwsze lata pobytu w Niemczech.

Większość emigrantów wojennych – pisze Łossowski – trafiła najpierw do Niemiec. Po klęsce III Rzeszy szukali oni schronienia w strefach mocarstw zachodnich. Uzyskawszy status uchodźców, umieszczani byli w otwartych obozach, gdzie otrzymali możliwość organizowania sobie życia. W tej liczbie powoływania szkół, urządzania koncertów i występów teatralnych, a także wydawania biuletynów radiowych, a później gazet i książek, które jednak podlegały kontroli. Na uchodźców wywierana była presja, aby powracali na Litwę. Niewielu jednak skorzystało z takiej oferty²⁷.

W nowym kontekście przedstawił problem litewskiej emigracji polski badacz Krzysztof Tarka, starając się wyjawic relacje i związki między polskim rządem na uchodźstwie a Litwinami, emigracyjne próby dialogu, cały

²⁴ Idem, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999, s. 230.

²⁵ Ibidem, s. 228.

²⁶ P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001.

²⁷ Ibidem, s. 202.

system stosunków dyplomatycznych i pozadyplomatycznych, wzajemne nadzieje i rozczarowania. Jego monografia naukowa, wydana nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Opolskiego²⁸, zawiera odrębny aneks – „Emigracja litewska w okresie drugiej wojny światowej (liczebność, kraje zasiedlenia, organizacje)” (s. 163–172). Jest on poświęcony m.in. litewskiej emigracji w Niemczech, niestety przedstawionej jednostronnie jako emigracja, która „miała przede wszystkim oblicze antysowieckie”, a „głównego sojusznika Litwy upatrywano w Niemczech [nazistowskich]”²⁹. Wychodząc z założenia, że „Polska i Litwa są krajami, które historia powiązała ze sobą w sposób szczególny”³⁰, Krzysztof Tarka dochodzi jednak w swojej książce do wniosku, że żadna zauważalna współpraca między polską a litewską emigracją, w każdym razie do roku 1945, nie powstała: „Polaków interesowało zaś przede wszystkim doprowadzenie do bliskiej współpracy czy nawet federacji obu państw po zakończeniu wojny. [...] Ostateczny rezultat był diametralnie różny od zakładanego przez stronę polską. Wy-suwane wobec Litwinów koncepcje federacyjne okazały się czystą abstrakcją. Jedynym ich orędownikiem był bowiem rząd polski. Koncepcji tej nie poparli również alianci zachodni”³¹. Warto podkreślić, że jedyną strukturą i siłą polityczną, którą rząd polski³² brał pod uwagę, rozważając tego rodzaju kwestie, była właśnie emigracja litewska, chociaż do roku 1945 jeszcze niezorganizowana ostatecznie.

Losami emigracji litewskiej interesują się także Litwini Polski, o czym świadczy opublikowany na stronach wydawanego obecnie na Suwalszczyźnie czasopisma mniejszości litewskiej w Polsce „Aušra” artykuł dobrze znanego w tym środowisku i w polskich kręgach literackich pisarza i poety Sigitasa Birgelisa (ur. w 1961 roku w Puńsku) *Być emigrantem niełatwo*³³.

Nie lekceważąc tego, czego już dokonali polscy naukowcy, pisarze i dziennikarze, aby przekazać polskim czytelnikom wiedzę o litewskiej emigracji powojennej, musimy jednak uznać, że tego wszystkiego jest jeszcze za mało, natomiast największe osiągnięcia polskiej nauki histo-

²⁸ K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie. 1939–1945*, Uniwersytet Opolski, „Studia i Monografie”, 1998, nr 252.

²⁹ Ibidem, s. 171.

³⁰ Ibidem, s. 11.

³¹ Ibidem, s. 13.

³² Szczegóły jego działalności podane w książce: E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie. 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993.

³³ S. Birgelis, *Emigrouti nėra lengva*, „Aušra”, (Punskas) 2000, nr 2, s. 12–16.

rycznej i politologii na dzień dzisiejszy polegają nie na konkretnych badaniach litewskiej emigracji, lecz na wypracowaniu generalnej metodologii badawczej i koncepcji emigracji powojennej, uchodźstwa na Zachód, na podstawie materiałów przede wszystkim polskiej emigracji.

Właśnie tym już od kilku lat (od roku 1998) zajmuje się konsekwentnie i skutecznie zespół badawczy grupujący się wokół naukowego wydawnictwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu „Archiwum Emigracji”. Badania, publikowane na jego łamach, analizują złożone procesy „rozbiórów”, „podziałów” kultury narodowej na emigracyjną i gruntową („macierzystą”) i jeszcze bardziej złożone procesy „powrotu”, „spotkania”, połączenia się tych części w nowych warunkach społecznych³⁴. Publikowanie przez polskich badaczy zapomnianych dokumentów archiwalnych³⁵ ma bezpośrednie znaczenie zarówno z faktograficznego, jak i z teoretycznego punktu widzenia dla uzupełnienia wiedzy na temat emigracyjnych składników również innych narodów Europy Wschodniej, w tym także narodu litewskiego.

Jednym z najważniejszych kierunków działalności badawczej Wydziału Nauk Historycznych UMK oraz innych humanistycznych wydziałów tego uniwersytetu, wynikającym z jego tradycyjnych związków z Litwą (po likwidacji pod koniec 1939 roku Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie znaczna część kadry profesorskiej i wychowanków uczelni przeniosła się do Torunia), jest wielostronne badanie dawnej i współczesnej historii Litwy. Aktywne i trwałe kontakty uniwersytetu toruńskiego z tym krajem (z Wydziałem Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Kowieńskiego oraz z Instytutem Badań Historii i Archeologii Regionu Bałtyckiego na Uniwersytecie w Kłajpedzie), w dużym stopniu stymulowane owocnymi inicjatywami dziekana Wydziału Nauk Historycznych UMK – profesora Waldemara Rezmara, tworzą sprzyjający grunt dla podejmowania badań litewskich w Toruniu.

W tym artykule chciałabym skoncentrować uwagę na rozwoju sztuk pięknych w środowisku litewskiej emigracji w Niemczech lat 40.

³⁴ Por. na przykład: J. Kryszak, *Emigracyjne dusze wracają do kraju. Imaginacyjne i rzeczywiste powroty poetów*, „Archiwum Emigracji. Studia, szkice, dokumenty”, (Toruń) 2006, z. 1–2 (7–8), s. 49–60.

³⁵ Por.: M. A. Supruniuk, *Uniwersytet Wolnej Europy w projektach Józefa Czapskiego i Jerzego Giedroycia*, [in:] *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku*, red. J. Faryś i in., Gorzów Wielkopolski 2004, s. 157–203; J. Laptos, *Polityczne implikacje działalności humanitarnej UNRRA wobec środkowoeuropejskich displaced persons (1945–1947)*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej”, 1997, nr 5, s. 142–159.

Jedyna droga, którą mogli podążyć litewscy uchodźcy, prowadziła do Trzeciej Rzeszy. Nie mieli oni możliwości przekroczenia linii frontu i ucieczki do któregoś z państw neutralnych lub alianckich. Tylko nielicznym działaczom litewskiej kultury udało się jednak przedostać w czasie wojny do kraju innego niż Niemcy. I tak na przykład artysta Jonas Mackevičius wyemigrował z Litwy bezpośrednio do Szwajcarii, Mstislovas Dobužinskis już od roku 1939 znajdował się w USA, grafik z Kowna Arbitas Blatas przed 1941 rokiem uciekł z Litwy do USA, młody Eugenius-Mindaugas Budrys został podczas wojny przeniesiony z Litwy do Norwegii jako robotnik przymusowy i stamtąd w 1944 roku uciekł do Szwecji (później żył i pracował na wyspie Gotland)³⁶. W większości przypadków jednakże uchodźcy przedostawali się przez Prusy Wschodnie do Trzeciej Rzeszy, ale wtedy jako miejsce pobytu wybierali najczęściej nie Niemcy, lecz Austrię.

Litwini zbierali się w Austrii już na początku 1944 roku. Największa litewska kolonia, która powstała w Wiedniu, prowadziła bogate i aktywne życie kulturalne. Od 28 sierpnia 1944 roku nastąpiła tam reaktywacja zespołu imienia M.-K. Čiurlionisa. Później jednak, im bliżej Wiednia znajdowała się Armia Czerwona, tym więcej Litwinów opuszczało to miasto. Tamtejsza kolonia litewska przerzedzała się zatem, aż w końcu 1944 roku praktycznie przestała istnieć.

Pod koniec wojny Litwini znajdowali się przeważnie na zachodzie Austrii, w miastach Innsbruck, Linz, Salzburg i w ich okolicach. Powstały tam i działały: Uniwersytet Litewski (w Innsbrucku), Gimnazjum im. Vincasa Krève (w Salzburgu), Litewski Uniwersytet Ludowy (die Litauische Volksuniversität) w Salzburgu oraz inne instytucje kulturalne i oświatowe. Spośród wspomnianych ośrodków największe znaczenie miało Gimnazjum im. Vincasa Krève, które zostało założone w 1945 roku (rok szkolny rozpoczął się 30 września 1946 roku). Jego dyrektor, V. Krève-Mickevičius (1882–1954), był znanym litewskim pisarzem i naukowcem, profesorem Uniwersytetu Wileńskiego, a w roku 1941 wiceprzewodniczącym Akademii Nauk w Litewskiej SRR. Jego osobisty autorytet i szeroka działalność przyczyniły się do tego, że w gimnazjum uczyli najlepsi pedagodzy i naukowcy (prawnicy, lekarze, matematycy, historycy sztuki). Jednym z nich był M. Vorobjovas, który prowadził wykłady na temat litewskiej sztuki

³⁶ Patrz *Lietuvių išėivijos dailinikų paroda. Katalogas*, Vilnius 1988.

ludowej. Po wyjeździe Krève-Mickevičiusa z Austrii do USA w 1947 roku szkoła przyjęła jego imię.

Na czele salzburskiego Uniwersytetu Ludowego, który otworzył studentom swoje drzwi 18 września 1945 roku, stał profesor Č. Grincevičius. Tutaj też Krève-Mickevičius prowadził swoje słynne wykłady na temat „Drog narodu litewskiego”.

W Salzburgu powstały też różne inne litewskie placówki oświatowe – studia, kursy, technika dla młodzieży i dorosłych, między innymi studio sztuki Antanasa Tamošaitisa i Anastazji Tamošaitiene, które później zostało przeniesione do miasteczka Glasenbach.

Wielu Litwinów mieszkało także w Linzu, w którym koncentrowało się życie polityczne litewskiej emigracji. Tutaj z inicjatywy Vytautasa Marijošiusa w lutym 1945 roku powstało Litewskie Towarzystwo Pracy Twórczej (Kulturinio Darbo Draugija).

Pod koniec wojny większość Litwinów przeprowadziła się z Austrii do Niemiec, jednak już po wojnie, w roku 1945, setki Litwinów zamieszkiwały także zachodnią część Austrii – amerykańską strefę okupacyjną. Na początku zostali oni umieszczeni razem z Łotyszami i Estończykami w obozie we Freinbergu. Później powstały nowe obozy dla Displaced Persons (DP), między innymi w miejscowości Rieda, zamieszkiwany przez Litwinów od końca listopada 1945 roku. Był to obóz międzynarodowy, ale ludność litewska stanowiła w nim większość (335 osób). Na czele kierownictwa obozu stali Jonas Karvelis, Česlovas Liutikas i prałat Pranas Penkauskas. Tu przeniosło się życie kulturalne z Linzu, działało tu Litewskie Towarzystwo Pracy Twórczej, litewska szkoła pod dyrekcją N. Grigelienė (od 1948 roku) oraz inne organizacje społeczne. Jednak już w roku 1948 w Riedzie pozostało tylko 70 Litwinów, reszta opuściła Austrię.

W Niemczech istniało początkowo 169 obozów DP, w 113 z nich mieszkali uchodźcy z Litwy. Mapa „Lithuanian DP Camps in West Germany in 1948”, która później została opracowana i opublikowana w książce Mildy Danys³⁷, pokazuje, jak bardzo rozproszone były te obozy w Niemczech Zachodnich – od Flensburga na północy po Konstancję, Ravensburg, Jezioro Bodeńskie na południu, przy granicy szwajcarskiej. Każdy mieszkaniec Niemiec mógłby dzisiaj na tej mapie znaleźć swoją miejscowość, w której lub obok której znajdował się kiedyś obóz zamieszkiwany przez Litwinów.

³⁷ M. Danys, *DP. Lithuanian emigration to Canada after the Second World War*, Toronto 1986, s. 47.

Istniały obozy małe (liczące ok. 100 mieszkańców), średnie (od 100 do 1000 mieszkańców) oraz duże (ponad 1000 mieszkańców). Największe i najważniejsze dla Litwinów znajdowały się w Hanau, Schweinfurcie, Scheinfeldzie, Schwäbisch Gmünd, Kempten oraz niedaleko Monachium i Augsburga.

W lipcu 1947 roku w obozach DP w amerykańskiej strefie okupacyjnej znajdowało się 38 tysięcy Litwinów, w brytyjskiej 27 tysięcy, a we francuskiej 5 tysięcy³⁸. Jak widać, w strefie zarządzanej przez Francję mieszkała stosunkowo niewielka liczba Litwinów, jednak ich działalność kulturalna, prowadzona częściowo pod opieką litewskiego konsulatu w Tybindze, była szczególnie aktywna i skuteczna – właśnie dzięki temu konsulatowi oraz francuskim strukturom administracyjnym PDR – Prisonniers-Deportes-Refugier. Moralny „klimat”, który tu panował, był lepszy w porównaniu z innymi strefami, ale zaopatrzenie w towary i żywność przez Amerykański Czerwony Krzyż było lepiej zorganizowane w strefie amerykańskiej³⁹.

Obozy miały podwójne znaczenie w historii litewskiej emigracji. Nie był to raj dla uchodźców i życie w takim obozie nie było lekkie. Prawa człowieka były często ograniczane i łamane, dlatego okresu „obozowego” nie można w żadnym wypadku idealizować. Wystarczy wspomnieć, że dla jednej osoby były przeznaczone cztery metry kwadratowe powierzchni mieszkalnej, a ponieważ pokoje w byłych koszarach i barakach miały po 30–40 metrów kwadratowych, w jednym pokoju musiały mieszkać dwie do trzech rodzin. Część budynków była uszkodzona przez bomby i ogrzewana tylko częściowo. Położenie DP w obozach było tym gorsze, im bardziej szerzył się w kręgach rządzących pogląd, że DP tak długo nie będą chcieli wracać do swoich domów, jak długo życie w obozie będzie lepsze od tego w ojczyźnie. Dlatego też stosowano najróżniejsze szykany, aby utrudnić uchodźcom życie w obozach, jak np. ciągłe przesiedlanie z jednego miejsca do drugiego. Litewski architekt Jonas Mulokas, który spędził lata powojenne w obozie dla DP w Bawarii, napisał później w swoich wspomnieniach⁴⁰, że było tam bardzo ciężko, użył określenia *sunku*, czyli

³⁸ *Refugee Artists in Germany 1945–1950*, catalogue written by Curator Victoria Kasuba Matranga, Chicago 1984.

³⁹ O charakterystycznych warunkach panujących w różnych strefach okupacyjnych por.: S. R. M. Best, *The British Foreign Office, the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (U.N.R.R.A.), and the Displaced Persons Problem in British-occupied Europe, 1944–1947*, London 1991; L. Dinnerstein, *Britische und amerikanische DP-Politik*, [in:] *Überlebt und unterwegs*, hrsg. Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main 1997, s. 109–117.

⁴⁰ *J. Muloko architektūra*, redagavo kun. P. Celiešius, Los Angeles 1983.

źle, nieprzyjemnie, niedobrze – i to litewskie wyrażenie jest słowem kluczowym dla opisu i zrozumienia pobytu w obozie.

Jednak z drugiej strony obóz DP był unikalnym przykładem stworzenia nie obozów zagłady czy śmierci, ale obozów życia i ratunku, w pewnym sensie także obozów odrodzenia narodowego, przez które przeszło i dzięki którym przeżyły tysiące Litwinów. Ratowano w nich przed zagładą nie tylko uchodźców i ich dzieci, lecz także skarby kultury narodowej, które ci ludzie zabrali ze sobą z ojczyzny albo stworzyli już na obczyźnie. Były to książki, rękopisy, prywatne archiwa, dzieła sztuki, wytwory rzemiosła i sztuki ludowej. Właśnie w tych obozach twórcze siły Litwinów, ich język ojczysty, ich tradycje, żywa myśl i litewskość zostały zachowane.

Spontaniczna, indywidualna i zbiorowa działalność Litwinów w obozach DP była przez kilka lat intensywna i skuteczna. W każdym z obozów litewskich działały chóry, grupy tańca ludowego, przedszkola i szkoły. Powstawały gazetki ścienne, aktywnie działali aktorzy, śpiewacy operowi, tancerze baletowi, muzycy i sportowcy. Były tam prowadzone kursy muzyczne, działało studio teatralne, sam teatr, grupy taneczne, które stały się ważnym centrum konsolidacji, pielęgnowania i szerzenia litewskiej kultury na obczyźnie. I tak na przykład litewska grupa teatralna występowała w latach 1946–1947 w obozie Hanau (sztuka *Księżniczka Turandhot* z dekoracjami Kostasa Jezerskisa i inne⁴¹). W Würzburgu działała litewska trupa teatralna dla dzieci. W obozie augsburskim odbywały się próby Teatru Litewskiego, w Detmold kolejny zespół teatralny wystawił dzieło litewskiego dramaturga Vincasa Krėve *Šarunas*. Od jednego obozu do drugiego wędrowały i występowały gościnnie litewskie chóry, grupy pisarzy i recytatorów.

Wielu litewskich studentów kształciło się na niemieckich uniwersytetach. Ich liczba osiągnęła w 1947 roku 2184 osoby. Mimo że na tym obszarze istniały pewne ograniczenia (liczba zagranicznych studentów DP nie mogła przekraczać na żadnym uniwersytecie 10%), to w pewnym sensie nie był to minus, lecz plus, ponieważ dzięki temu litewscy studenci uczyli się w wielu szkołach niemieckich i stali się częścią ich tradycji i dorobku. Można to pokazać na przykładzie młodych litewskich artystów, którzy w latach 40. studiowali w kilku różnych niemieckich akademiach sztuki: Elena Žebrauskaite – na akademii w Düsseldorfie (1946–1947), Leonas

⁴¹ Archiwum Litewskiego Instytutu Kultury (dalej: ALIK), Hüttenfeld-Lampertheim, Akta za rok 1947.

Urbonas, Nijole Savickaite – na akademii w Stuttgarcie (pierwszy w latach 1946–1948, druga w latach 1945–1955), Albertas Veščiuonas – w Stuttgarcie (od 1944 r.), Ingrida Suokaitė-Gelmer – w Stuttgarcie i Monachium, Žibuntas Mikštis – na akademiach sztuk w Norymberdze i Monachium (1944–1949), Albinas Elkus – w Technicznej Szkole Wyższej w Darmstadt, Kazimieras Žoromskis, Alfonsas Dargis, Liudas Vilimas, Kazimieras Varnelis – w Wiedeńskiej Akademii Sztuk Plastycznych, Antanas Nakas – w Salzburskim Konserwatorium (1944–1949).

W Niemczech działało pięć litewskich studiów sztuki. Dnia 10 października 1945 roku w Würzburgu powstało studio pod kierownictwem Česlovasa Janušisa, w którym uczono się także sztuki użytkowej. Pracowali w nim artyści tacy, jak Povilas Osmolskis i Vladas Vijejkis. W 1948 roku studio przeniesiono do Schweinfurtu, gdzie działało w ramach Würzburskiego Instytutu Oświaty⁴². Poza tym istniały również: studio sztuki w Augsburgu pod kierownictwem artysty grafika Vaclovasa Ratasa (od 1946 r.), Studio Sztuki Ludowej pod kierownictwem architekta Jonasa Mulokasa (Augsburg, od 1946 r.), studio sztuki w obozie Hanau pod kierownictwem artysty J. Kaminskasa (założone 22 kwietnia 1946 r.), studio sztuki w Groß-Hessepe (założone 15 lipca 1946 r.).

We Freiburgu, we francuskiej strefie okupacyjnej, Vytautas Kazimieras Jonynas założył, otwartą oficjalnie 11 lipca 1946 roku, Ecole Supérieure des beaux arts et métiers (Szkolę Wyższą Sztuk Pięknych i Rzemiosła Artystycznego), która miała być w nowym świecie kontynuacją narodowej Szkoły Wyższej Sztuk Plastycznych (niegdysiejszej Kauno meno mokykla). Pozwolenie od francuskich władz okupacyjnych na otwarcie szkoły Jonynas otrzymał 11 lutego 1946 roku. Dużo czasu upłynęło na poszukiwaniach odpowiedniego pomieszczenia dla niej (znajdowało się ono nie w samym mieście, lecz w malowniczej miejscowości, w tak zwanym Schwarzer Wald – Czarny Las) oraz na załatwianiu formalności związanych ze zrównaniem dyplomów szkoły z dyplomami artystycznych uczelni Francji. Aktywną pomoc we wszystkich tych działaniach okazywał Jonynasowi zarząd UNRRA. W maju w gazetach pojawił się anons zapraszający wszystkich chętnych do podjęcia lub kontynuacji przerwanej wojną nauki. Ustalono bardzo szerokie granice wiekowe – od 16 do 40 lat. W zależności od wcześniejszego przygotowania abiturienti dzielili się na trzy kategorie i zdawali egzaminy wstępne. Zajęcia w szkole zaczęły się

⁴² *Lietuvių švietimas Vokietijoje*, Chicago 1969, s. 611–612.

11 lipca 1946 roku. Składała się ona wtedy z trzech oddziałów – artystycznego, ceramicznego oraz sztuki ludowej. Z czasem materialna baza szkoły wzmocniła się. Otwarto pracownie przygotowujące specjalistów w dziedzinach: tkactwa artystycznego, ceramiki artystycznej, grafiki użytkowej, malarstwa dekoracyjnego oraz scenografii.

Do pracy w placówce zostali zaproszeni najbardziej utalentowani litewscy artyści przebywający na emigracji. Malarstwo wykładali: Adomas Galdikas (w latach 1946–1947), Viktoras Vizgirda (w 1947 r.), Adolfas Valeška (w latach 1947–1949); rzeźbę: Aleksandras Marčiulionis (w latach 1946–1948) i Teisutis Zikaras (syn znanego litewskiego rzeźbiarza Juozasa Zikarasa; w latach 1948–1949, później pracował w Melbourne w Australii); rysunek: Vytautas Jonynas, Vytautas Kasiulis, Vytautas Kmitas (w latach 1946–1948); grafikę (w różnych formach i technikach): Telesforas Valius (w latach 1946–1948), Adolfas Vaičaitis, Alfonsas Krivickas (w 1948 r.); tkactwo artystyczne: Anastazja i Antanas Tamošaitis (w latach 1946–1948); ceramikę: Antanas Muraitis (w latach 1946–1948), Juozas Bakis (w latach 1948–1949); kurs historii sztuki prowadził Estończyk Aleksis Rannit.

Szkoła, zgodnie z warunkami jej utworzenia i rejestracji, miała służyć nauczaniu sztuki studentów wszystkich narodowości. Jednak w praktyce stała się ona litewską szkołą narodową. Wszyscy pedagodzy, dla których były przewidziane etaty – z wyjątkiem jedyne Estończyka Aleksisa Rannita – byli Litwinami, podobnie aż 80% studentów pochodziło z litewskiego środowiska emigracyjnego. „Międzynarodową mniejszość” studenckiego kolektywu stanowili Łotysze, Estończycy, Ukraińcy, Węgrzy, Rumuni i Czesi. Językami, za pomocą których wykładowcy i studenci porozumiewali się między sobą i załatwiano formalności, były francuski i niemiecki. Nauczanie obu języków obcych zajmowało sporo czasu, warto też wspomnieć, że kurs języka niemieckiego prowadził w latach 1947–1948 znany litewski poeta Henrikas Nagis.

Program szkoły odtwarzał program Kowieńskiej Szkoły Artystycznej, a we wszystkim, co dotyczyło nauczania natury, perspektywy, anatomii, trzymano się srogich zasad akademickich. Rysunek z natury zajmował najwięcej czasu nauczania. Po ukończeniu szkoły studenci specjalizacji twórczych mieli praktycznie dwie możliwości: 1) powrót na Litwę (w perspektywie ewentualnego wyzwolenia Litwy) jako osoba wyposażona w wiedzę o jej kulturze i swobodnie poruszająca się w obszarze tradycji narodowej (ta ostatnia była pojmowana jako tradycja twórczości ludowej, odbijająca się w profesjonalnej kulturze artystycznej) i 2) uczestnictwo w europejskim

(„zachodnim”, światowym) „przemysle” artystycznym zgodnie z wszystkimi surowymi wymaganiami współczesnego rynku sztuki, ruchami mody i zapotrzebowaniem, zwłaszcza jeśli chodzi o artystów „praktycznych” specjalizacji, takich jak na przykład twórcy ceramiki, tekstyliów artystycznych, designu graficznego.

Do 1948 roku w szkole zorganizowano trzy wystawy artystyczne jej wychowanków⁴³. Wystawa finałowa odbyła się w sierpniu 1949 roku. W 1948 roku dyplomy ukończenia szkoły otrzymało pięciu artystów, wśród nich jeden rzeźbiarz. W sumie do 1949 roku edukację otrzymało tu 135 studentów⁴⁴ (Povilas Reklaitis wymienia liczbę 94 jako liczbę absolwentów freiburskiej uczelni z 1949 roku⁴⁵). Wśród wychowanków szkoły drugiej połowy lat 40. znajduje się niemało utalentowanych i później znanych artystów, posiadających rzetelne, profesjonalne wykształcenie oraz dogłębną wiedzę o artystycznej spuściźnie narodowej i litewskiej tradycji kulturowej oraz skarbnicy litewskiej sztuki ludowej. W plejadzie absolwentów na czoło wysuwają się takie postaci, jak: Romas Viesulas, Vytautas Ignas, Albinas Elskis, Algirdas Kurauskas, Henrikas Šalkunas, Jurgis Sapkus, Antanas Mončis, który pracował w Paryżu, oraz młody rzeźbiarz Juozas Bakis, który jako pierwszy litewski artysta tworzył rzeźby abstrakcyjne.

Według danych Povilasa Reklaitisa⁴⁶, który wykorzystuje źródła dostępne w litewskim manuskrypcie V. Aleksa *Pięć lat wygnania 1944–1949. Materiały do historii życia na obczyźnie*, kiedy Armia Czerwona w lipcu 1944 roku zaczęła okupować Litwę, razem z 80 tysiącami uciekinierów do Niemiec wywędrowało 76 litewskich artystów. Latem, w roku kapitulacji (1945), zostali oni umieszczeni w obozach DP w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec. Ich działalność twórcza na wygnaniu była różnorodna: organizowali wystawy, wydawali publikacje o sztuce, ilustrowali książki, czasopisma i gazety, pomagali przy aranżacji scen oraz udzielali się jako pedagodzy.

Interesująca część wczesnej historii artystycznej emigracji litewskiej jest związana z organizowaniem w Niemczech pierwszych litewskich wystaw

⁴³ Z wystąpienia V.-K. Jonynasa na pierwszym zjeździe Światowego Związku Litewskich Artystów Plastyków. ALIK, Zbiór akt dotyczących Światowego Związku Litewskich Artystów (PLDS), arkusz 10.

⁴⁴ *Lithuanian Artists at the Freiburg Ecole des Arts et Metiers*, [in:] *Refugee Artists in Germany 1945–1950*, s. 10.

⁴⁵ P. Reklaitis, *Die bildende Kunst der litauischen Emigration 1945–1966*, „Acta Baltica”, 1966, t. 6.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 237.

(czasami były to wystawy międzynarodowe, przygotowywane wspólnie z Łotyszami, Estończykami i emigrantami innych narodowości). Odbывały się one w galeriach w Schongau i Hanau już w 1945 roku. Później miejscem ich organizowania były artystyczne studia oraz pierwsze ożywające po paraliżu wojennym muzea sztuki i galerie niemieckich miast. Zachowane w zasobach Litewskiego Instytutu Kultury katalogi (drukowane jednym z najprymitywniejszych sposobów, niemalże na papierze papierosowym i pakowym, ze stemplami wojennych komendantur i komisariatów zachodnich stref okupacyjnych) świadczą o rozpaczliwych wysiłkach litewskich artystów na rzecz podtrzymywania narodowej tradycji kulturowej i działalności twórczej w warunkach ruiny, głodu i obozowej codzienności. Spośród znanych nam wczesnych wystaw sztuki litewskiej lub sztuki współczesnej, z udziałem litewskich artystów w Austrii i Niemczech, na szczególną uwagę zasługują następujące: międzynarodowa „Wystawa uchodźców” w Bregencji w 1945 roku; wystawa z tego samego roku w litewskim studium artystycznym w Würzburgu; pierwsza indywidualna wystawa Adomasa Galdikasa we Freiburgu, na której pokazanych zostało 29 jego prac malarskich, powstałych już w Niemczech w okresie między 1944 a 1946 rokiem; nadzwyczaj interesująca, na swój sposób programowa, wystawa dwóch najbardziej wyrazistych przedstawicieli bałtyckiej emigracji artystycznej – Estończyka Eduarda Vjralta (Wiiralta) oraz Litwina Vytautasa Kasjulisa, pokazywana w 1946 roku kolejno w Hamburgu, Lubece, Kiel i Freiburgu; pierwsza indywidualna wystawa V.-K. Jonynasa, otwarta w listopadzie 1946 roku we Freiburgu, oraz jego następne wystawy, wspólne z malarzem Adomasem Galdikaszem oraz grafikiem Pauliusem Augustinavičiusem; zbiorowe wystawy litewskich artystów w Tybindze, Baden-Baden (kilka do 1948 roku); w końcu wystawa sztuki amatorskiej i twórczości ludowej, włączając w to wszystkie możliwe rodzaje rękodzieła oraz sztuki użytkowej, poświęcona 30. rocznicy ogłoszenia niezawisłości Litwy (16 lutego 1918–16 lutego 1948) w Rebdorfie.

Szeroki oddźwięk (i to nie tylko ze strony litewskiej gazety „Žiburiai”, lecz także w fachowej literaturze z teorii sztuki następnych lat) znalazła zorganizowana w roku 1947 we Freiburgu, a pokazana w 1948 roku w Getyndze, wystawa czterech litewskich mistrzów drzeworytu – Viktorasa Petravičiusa, Pauliusa Augiusa, Telesforasa Valiusa, Vaclovasa Ratasa oraz znanego grafika estońskiego Eduarda Wiiralta.

Za zwieńczenie wyników rozwoju litewskiej sztuki w Niemczech w pierwszych latach po wojnie można uważać wielką wystawę sztuki li-

tewskiej, zorganizowaną w 1948 roku w obozie uchodźców w Hanau. Obejmowała ona 369 dzieł 30 artystów (malarzy, grafików, rzeźbiarzy, artystów zajmujących się rzemiosłem artystycznym) i tworzyła zarazem podstawę pierwszej wystawy litewskiej sztuki emigracyjnej po drugiej wojnie światowej otwartej w Nowym Jorku w 1949 roku.

Ważnym wydarzeniem w historii litewskiej emigracji artystycznej lat powojennych było utworzenie Światowego Związku Litewskich Artystów Plastyków (PLDS – Pasaulio Lietuvių Dailininkų Sąjunga) i zorganizowanie jego pierwszego założycielskiego zjazdu. Od samego początku akcja zrzeszenia wszystkich litewskich artystów-emigrantów w jednym twórczym związku miała wyraźny wydźwięk polityczny związany z protestem przeciwko sowieckiej okupacji Litwy. W „Odezwie do litewskich artystów”, którą podpisali Česlovas Janušas, Kazimieras Varnelis, Antanas Rukštelė i Kazimieras Žylinškas tworzący Komitet Organizacyjny PLDS (1948), napisano:

Armia Czerwona zajęła naszą Ojczyznę, większa część litewskiej inteligencji wyemigrowała za granicę, do Europy Zachodniej, protestując przeciwko temu potwornemu bezprawiu. Wśród tej inteligencji znajdują się artyści Litwy, którzy żyjąc na obczyźnie, biorą aktywny udział w wystawach, publikują w artystycznych wydawnictwach, pracują w szkołach i na kursach i swoją twórczością uczestniczą w walce za wolność Litwy⁴⁷.

Komitet Organizacyjny Związku podsumował rezultaty czteroletniego okresu nowej litewskiej emigracji (1944–1948), zaznaczając, że „sukcesy litewskich artystów są większe, niż można było się spodziewać w takich warunkach, lecz brak podobnej organizacji hamuje dzieło rozwijania sztuki litewskiej na emigracji”⁴⁸.

Razem z apelem Komitet Organizacyjny rozsyłał formularze podań o przyjęcie do Związku oraz zaproszenia na zjazd inauguracyjny, który miał odbyć się 23 i 24 października 1948 roku w bawarskim miasteczku Schwäbisch Gmünd, w piątym bloku litewskiego obozu. Nocleg i wyżywienie miał zapewnić przyjezdnym Litewski Czerwony Krzyż. W organizację zjazdu zaangażowali się „litewscy artyści z wszystkich krajów świata, byli członkowie Związku Artystów Litewskich, absolwenci szkół

⁴⁷ ALIK, Zbiór akt dotyczących Światowego Związku Litewskich Artystów (PLDS), arkusz 1 (tu i dalej przetłumaczony z oryginałów litewskich przez autorkę).

⁴⁸ Ibidem.

artystycznych, którzy swoje dyplomy odebrali już na emigracji oraz kole-dzy-architekci⁴⁹.

Regulamin PLDS, zarejestrowany w USA, określał następujące podsta-wowe zasady organizacji i działalności Związku:

§ 1. PLDS jest organizacją jednoczącą wszystkich litewskich artystów wszyst-kich specjalności i wszystkich rodzajów sztuk plastycznych, także artystów ar-chitektów, znajdujących się poza granicami terytorium Litwy.

§ 2. Zadaniem PLDS jest troska o rozwój litewskiej sztuki i architektury oraz o stworzenie warunków dla profesjonalnej działalności artystycznej, a także przestrzeganie profesjonalnej etyki i ochrona praw autorskich⁵⁰.

Przyjęcie do Związku odbywało się na podstawie zwykłej większości głosów członków zarządu oraz kwalifikowanej większości ($\frac{2}{3}$ głosów) w przypadku, jeśli kandydat nie miał dyplomu i wykształcenia artystycz-nego. Istniał także rodzaj członkostwa dla wszystkich, którzy wspierali rozwój litewskiej sztuki na emigracji, oraz członkostwo honorowe dla wybitnych działaczy kultury – tzw. „przyjaciół sztuki litewskiej”. Z listy uczestników pierwszego zjazdu, dołączonej do protokołu⁵¹, wynika, że idea utworzenia PLDS znalazła stosunkowo szeroki odzew i aprobatę wśród li-tewskiego środowiska emigracyjnego, choć nie wszyscy aktywni twórczo litewscy artyści-emigranci przyjęli uczestnictwo w tym przedsięwzięciu. Od samego początku największą inicjatywę wykazywali artyści niezbyt wielkiego talentu (ani Česlovas Janušas, ani inni członkowie Komitetu Or-ganizacyjnego PLDS nie zajmowali wybitnych miejsc w historii litewskiej sztuki XX wieku), skłonni jednak do wysokiej, m.in. komercyjnej, poli-tycznej i quasi-narodowej aktywności. Uderzające podobieństwa do tej sy-tuacji można znaleźć w działalności Komitetu Organizacyjnego, a następ-nie zarządu Związku Artystów Litewskich ZSRR, w materiałach pierw-szych „wspólnych zebrań” (na przykład w Wilnie 12 października 1944 roku⁵²) i zjazdów. Tam także na pierwszy plan wysuwali się bynajmniej nie prawdziwi liderzy narodowej kultury artystycznej, lecz „aktywiści” skłonni do politycznych spekulacji i posiadający koniecznie nieskazitelną

⁴⁹ Ibidem, arkusz 3.

⁵⁰ Ibidem, arkusz 4.

⁵¹ Ibidem, arkusz 7.

⁵² Z materiałami z tego zebrania autorka miała okazję zapoznać się jeszcze w okresie so-wieckim w Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki Litewskiej SSR, fond 146/1, arkusze 1, 8, 10.

według realnego socjalizmu reputację (twórcy „narodowej sztuki, zrozumiałej dla narodu”, częścią której były pejzaże Antanasa Žmuidziniavičiusa oraz realistyczne rzeźby Petrasa Vaivada). Zarówno tam (w Wilnie), jak i tu (na zjeździe w Schwäbisch Gmünd) nie brakowało dyletantów. Na fali politycznego boomu wpływały nikomu nieznane, faktycznie niemające związku z wielką, narodową tradycją artystyczną, nazwiska ludzi претенdujących do pierwszych miejsc w strukturach rządzących. Wybitniejsze postaci pozostawały w cieniu – w prezydium pierwszego zjazdu Związku Radzieckich Artystów Litewskiej SRR nie było Justinasa Vienožinskisa, na inauguracyjnym zjeździe Światowego Związku Artystów Litewskich w Schwäbisch Gmünd nie było ani Viktorasa Vizgirda, ani Adomasa Galdikasa, ani Vytautasa Kasiulisa. Jednocześnie i tu, i tam formowała się stabilna większość artystów litewskich, którzy po prostu nie mieli innej drogi i innej twórczej perspektywy niż zaangażowanie się w działalność Związku (tu – Związku Artystów Radzieckich, tam – PLDS). Dlatego nie brakło utalentowanych mistrzów o wysokim autorytecie (w radzieckiej Litwie – Juozas Mikėnas, Antanas Gudaitis, Vytautas Jurkūnas i wiele innych, bynajmniej niedrugorzędnych postaci), którzy swoją obecnością oraz swoim udziałem popierali utworzenie Związku, nadając mu znaczenie i status prawny rzeczywiście ogólnonarodowej organizacji twórczej. Na zjazd otwierający działalność PLDS przyjechali: Adomas Varnas, Vytautas Jonynas, Vladas Vaitekunas, Adolfas Vaičaitis, Stasys Kudokas, Kazimieras Janulis, Teofilas Petraitis, Povilas Osmolskis i inni mistrzowie. Spośród osób upoważnionych swoje zaoczne uczestnictwo w tworzeniu zjazdu potwierdziło jeszcze 16 artystów, w tym Jonas Mackevičius ze Szwajcarii, Jonas Steponavičius i inni.

Na przewodniczącego prezydium zjazdu wybrano Adomasa Varnasa. Delegaci uczcili minutą ciszy pamięć kolegów poległych na Litwie i na obczyźnie. Mowę powitalną w imieniu Szkoły Wyższej Sztuk Pięknych i Rzemiosła Artystycznego wygłosił V.-K. Jonynas. Wykład A. Rukštelė zawierał szczegółowe informacje o pracy litewskich artystów znajdujących się w strefach okupacyjnych Niemiec i Austrii oraz w innych krajach w okresie 1944–1948. Adolfas Vaičaitis uzupełnił go streszczeniem recenzji zachodniej prasy o wystawach litewskich artystów. Na zjeździe wybrano zarząd PLDS, w skład którego weszli: A. Varnas, V.-K. Jonynas, K. Varnelis oraz w charakterze kandydatów – A. Vaičaitis, A. Rukštelė i Č. Janušas.

Działalność PLDS w Niemczech była krótkotrwała. Już 11 grudnia 1948 roku na wniosek Adomasa Varnasa powzięto postanowienie przeniesienia

zarządu i sekretariatu Związku do USA. Przy czym także i w Ameryce PLDS, znany pod skróconą nazwą LWAA (Lithuanian World Artists Association), pozostał organizacją o charakterze międzynarodowym, jednoczącą litewskich artystów z Europy, Australii i innych kontynentów.

Związek Litewskich Artystów Plastyków nie był jedyną organizacją litewskich artystów-emigrantów. Jeszcze w 1947 roku utworzono Litewski Instytut Artystyczny (Lietuvių Dailės Institutas, LDI) i Litewski Związek Architektów.

Litewski Instytut Artystyczny powstał we Freiburgu w listopadzie 1947 roku. W odróżnieniu od PLDS, była to elitarna organizacja, w której przewidywano członkostwo artystów stojących najwyżej w ogólnym rankingu i posiadających największy twórczy autorytet. Za analogiczną do wspomnianej organizację w Związku Radzieckim można uważać, utworzoną dokładnie w tym samym roku, Akademię Sztuk Pięknych ZSRR, choć biorąc pod uwagę ideowo-twórczą orientację, obie placówki działały na zasadzie antynomii: jeśli akademia radziecka, z pierwszym litewskim członkiem-korespondentem, którym był Antanas Žmuidzinaičius, miała być „ostoją socrealizmu”, to Litewski Instytut Artystyczny był zorientowany na *l'art moderne* w szerokim rozumieniu tak zwanego „modernizmu”. W gronie pierwszych 15 członków-założycieli, którzy otrzymali zaproszenie, by wstąpić do Instytutu, znaleźli się profesorowie freiburskiej Szkoły Wyższej Sztuk Pięknych i Rzemiosła Artystycznego, a także wiodący litewscy mistrzowie sztuk plastycznych, znajdujący się w tym czasie w innych miastach Niemiec (P. Augius, V. Petravičius i inni) oraz za granicą (Petras Kiaulėnas – w Chicago, Vytautas Kašuba – w Nowym Jorku, Adomas Galdikas – w Paryżu itd.). Pierwszym przewodniczącym LDI został Viktoras Vizgirda, którego wybór, dla ludzi znających historię sztuki litewskiej, stanowi jednoznaczną informację o kierunku, w jakim miała zmierzać działalność Instytutu.

Wystawy organizowane przez Instytut (składające się tylko i wyłącznie z prac jego członków) miały miejsce w Amsterdamie, Rzymie, Paryżu, Brukseli, Konstancji, Baden-Baden, Getyndze, Norymberdze i Freiburgu. Publikacje wydane nakładem Instytutu zapoznały szeroką publikę z wybranymi dziełami litewskiej sztuki. Do najbardziej znanych należał album *Litewska sztuka na obczyźnie* (Monachium 1948)⁵³.

⁵³ *Lithuanian Art in Exile*, München 1948.

Na równi z wysiłkami narodowego zjednoczenia podejmowano, co prawda bardziej ostrożnie i mniej spiesznie, próby międzynarodowego zjednoczenia artystów-emigrantów, przede wszystkim z republik bałtyckich. W mniej niż miesiąc po inauguracyjnym zjeździe PLDS, 20 listopada 1948 roku, w Geislingen zostało zwołane ogólne zebranie litewskich, łotewskich i estońskich artystów, na którym został przyjęty projekt zorganizowania wspólnej przenośnej wystawy, która miała wystartować w Heidelbergu w lutym 1949 roku. Był to dosyć duży projekt, zakładający wydzielenie 40 m² powierzchni ekspozycyjnej dla każdego z trzech narodów. Wystawie miały towarzyszyć koncerty, spektakle, występy grup folklorystycznych, solistów i akcje polityczne. Charakterystyczne, że idea takiej współpracy trzech radzieckich republik bałtyckich i przygotowania ich wspólnych wystaw (oczywiście na przeciwstawnych pozycjach ideologicznych) została wysunięta w Moskwie prawie w tym samym czasie i w konsekwencji zaowocowała bardzo ważnymi wydarzeniami artystycznymi – wspólnymi wystawami bałtyckich artystów z lat 1950–1960. Ani w ZSRR, ani na emigracji wydarzenie to nie doprowadziło jednak do jakiegokolwiek pojednania, integrującego twórcze siły artystów trzech różnych narodów, ponieważ mimo całej wspólnoty ich losu i gotowości do współpracy, wrażenie specyficzności własnej historii narodowej, tradycji kulturowej i szkoły artystycznej przeważało, a Litwini – zarówno na emigracji, jak i w ZSRR (podobnie jak Łotysze i Estończycy) – woleli występować w swoim własnym imieniu i zachowywać swoją tożsamość narodową, nie zamieniając jej na wspólną „tożsamość bałtycką”.

Generalnie, twórczość litewskich artystów znajdujących się na emigracji w drugiej połowie lat 40. nie odróżniała się znacznie od tego, jak pracowano i co robiono na Litwie w okresie przedwojennym i wojennym. Oczywiście jest to, że nastąpiło swoiste odświeżenie tematycznego tezaury ich twórczości: pojawiły się dzieła bezpośrednio odzwierciedlające wydarzenia ostatnich lat i nową sytuację (sceny z życia obozowego, pejzaże zniszczonych niemieckich miast) lub pośrednio wywołane dramatycznymi kolizjami i niespokojnymi nastrojami uchodźców. A jednak nowości (także na płaszczyźnie czysto tematycznej, nie mówiąc już o strukturalnej i stylowej) w litewskiej sztuce emigracyjnej tego okresu było mało. Jednocześnie dominowała tendencja konserwatywna, „reprodukcyjna” – dążenie, by zatrzymać pamięć o przeszłości, odtworzyć z maksymalną dokładnością to, co robiono wcześniej, powtórzyć tamte motywy pejzażowe, tamte ilustracje książkowe, tamte monumentalno-dekoracyjne kompozycje, nad

którymi ich autorzy pracowali u siebie w domu, na Litwie, i które zostały za linią frontu, za granicą państwową. Wszystko, czego artyści nie zdążyli lub czego nie mogli zabrać ze sobą, starali się zrekonstruować z pamięci. Dlatego też olbrzymia część eksponatów wystawowych drugiej połowy lat 40. składała się z mieszaniny starych prac, replik, autorskich powtórzeń i wariacji na wcześniejsze tematy. W twórczości tej dominowało poczucie nostalgii, tęsknoty za ojczyzną oraz duchowa trwoga wyrażana w formach sztuki religijnej. Najczęściej symbolicznym przedstawieniem owej symbiozy dawnego pogańskiego ducha i katolicyzmu był litewski drewniany krzyż pamiątkowy. Takie krzyże pojawiały się w miejscach, gdzie przebywali litewscy uchodźcy, i były uwieczniane w malarstwie i grafice jako pamięć o starych cmentarzach, opuszczonych mogiłach rodziców oraz historycznych osobliwościach Litwy. Szczególny kult litewskiej sztuki ludowej (jej dekoracyjnych elementów, ornamentalnych motywów, ekspresji naiwno-archaicznych „prymitywów”) przewija się przez wszystkie rodzaje i gatunki sztuki, pojawiając się pod różnymi postaciami w pracach litewskich grafików, rzeźbiarzy, malarzy, twórców sztuki użytkowej oraz architektów.

Przebywający w Europie Zachodniej litewscy artyści z ogromnym zainteresowaniem śledzili bieżące wydarzenia i odkrywali dla siebie wartości światowej kultury, od której byli oderwani ostatecznie od roku 1940. W tym czasie, w uwolnionych od dyktatury nazistowskiej i faszystowskiej krajach, sztuka abstrakcyjna przeżywała swój powojenny renesans i odbywała triumfalny pochód po kontynencie. Jednak nie tylko w Litewskiej SRR, której kulturę poddawano wówczas procesowi ideologizacji i twardej orientacji na „realizm socjalistyczny”, lecz także w swobodnych warunkach emigracji sztuka litewska drugiej połowy lat 40. okazała się jeszcze nieprzygotowana i niezdolna do organicznego włączenia jej we współczesny, światowy proces artystyczny. Na tle tego, co już działo się w pracowniach europejskich artystów, sztuka ta jawiła się jako archaiczna. Nie można jednak powiedzieć, że demonstrowała ona tylko i wyłącznie folklorystyczno-etnograficzną egzotykę mało znanego Europejczykom kraju. W gruncie rzeczy opanowała także szerokie spektrum możliwości estetycznych i środków wyrazu sztuki współczesnej zmieniającej się Europy drugiej połowy lat 40. XX wieku.

Lithuanian emigration in ethnological researches on Nicolas Copernicus University: Lithuanian culture in post-war Germany (summary)

The research on ethnocultural and ethno-political processes in the environment of the Lithuanian post-war immigration and the specific situation that was faced by authors of Lithuanian culture in Germany in the second half of 1940-ies, meet the main direction of research in the Faculty of Historical Sciences of Nicolas Copernicus University, which traditionally has close relations with Lithuania.

This article provides an outline of modern Polish historiography on Lithuanian emigration, pointing out works, which both methodologically and factographically are an essential complement, broadening the image of “Lithuanian culture in Exile”, which was created by Lithuanian researchers in last decades.

Based on existing literature and archival research taken by the author in the Institute of Lithuanian Culture in Germany (Hüttenfeld-Lampertheim) author presents outline of the development of Lithuanian art in the camps for displaced persons in Germany, shows the history of creation of the World Union of Lithuanian artists (publishing materials of the First Congress, held in Germany in 1948), the works of the Institute of decorative arts and crafts in Freiburg, which continued the tradition of Kaunas school of art, describes the exhibitions of Lithuanian art, shown in Germany and the main trends in the works of Lithuanian artists, who tried to preserve the values of national culture and were simultaneously integrating Lithuanian art to the European artistic processes in the middle of 20th century.

